
ПОХОДЖЕННЯ ДЗЕРКАЛ «ОЛЬВІЙСЬКОГО» ТИПУ

С. Я. Ольговський

У статті пропонується нова точка зору про походження дзеркал «ольвійського» типу.

Останнім часом значно активізувалась дискусія навколо питання про походження так званих «ольвійських» дзеркал. Йдеться про дзеркала, диск яких має по краю вертикальний бортик висотою до 0,5 см, а бокова ручка з подовженими канелюрами або круглореберна, прикрашена на кінці фігурками тварин. Це або голівка барана, виконана з різною мірою стилізації, або фігурка хижака родини котячих — пантери чи барса. Трапляються вироби з фігурками тварин в місцях поєднання ручки з диском, найчастіше це олень, що лежить. Зараз відомо близько 70 дзеркал такого типу. Більшість їх походить з поховань ольвійського некрополя, територіально до цієї групи можна віднести і декілька екземплярів з Березанського поселення. Досить численними є групи дзеркал з лісостепової смуги, де знаходяться скіфські кургани архаїчної доби, та з Північного Кавказу. Кілька екземплярів походять з анан'їнських пам'яток Поволжя. Дуже багато знахідок трапилось на території Трансільванії і Семиграддя, кількість яких майже дорівнює колекції дзеркал Нижнього Побужжя.

Що донедавна всі дзеркала з фігурками тварин на боковій ручці вважались продукцією ольвійських ливарників, виготовленою для задоволення попиту скіфської знаті. Цей постулат визначав напрям багатьох досліджень, відповідальні висновки яких відносно торгово-економічних контактів у Північному Причорномор'ї між скіфськими та грецькими колоністами повинні аргументуватись ретельніше.

Так, Б. М. Граков за знахідками дзеркал, виконаних у звіриному стилі, та хрестоподібних блях, відновлював торговельні шляхи від Ольвії до Уралу і Поволжя¹. М. М. Бондар на основі цієї групи виробів змалював картину торговельних відносин між Ольвією і найближчими сусідніми районами Скіфії та більш віддаленими територіями Ойкумени і при цьому вважав Ольвію єдиним можливим місцем їх виготовлення, відносячи їх до продукції грецьких майстрів-торевтів². О. О. Прушевська, також на основі знахідок дзеркал і хрестоподібних блях, зображувала Ольвію найрозвинутішим ремісничим центром Північного Причорномор'я в архаїчний час з особливою школою обробки кольорових металів³. Список фундаментальних досліджень, висновки яких ґрунтуються на ольвійському походженні люстер, виконаних у звіриному стилі, можна продовжувати. Проте доцільніше буде простежити шлях формування цієї точки зору і перевірити, чи мають такі твердження під собою реальну основу.

Першим «безумовно ольвійськими» назвав ці дзеркала Б. В. Фармаковський, а зображення тварин, на його думку, виявляють схожість з іонійською скульптурою. Погоджуючись з думкою німецького дослідника Г. Гампеля, що такі дзеркала могли виготовлятися лише в якомусь античному центрі на узбережжі Чорного моря, Б. В. Фармаковський, враховуючи, що, крім Ольвії, такі вироби більше ніде не траплялись, стверджує, що саме Ольвія і є єдиним місцем їх виготовлення. Далі Б. В. Фармаковський, занадто переоцінюючи та ідеалізуючи ольвійське бронзолivarне виробництво, припустив, що ольвійськими, очевидно, є дзеркала, прикрашені на кінці бокової ручки рельєфним зображенням квітки лотоса чи маскою Горгони⁴. Однак лише перша частина вислову Б. В. Фармаковського про належність ольвійським майстерням дзеркал з фігурками тварин і понині використовується дослідниками як

єдиний доказ виготовлення дзеркал в Ольвії. І хоча свої припущення Б. В. Фармаковський не підтвердив жодними аргументами ні в тексті своєї доповіді «Архаїчний період в Росії», де вони вперше були висловлені, ні в своїх наступних працях, його точка зору стала аксіомою і всі автори, які підтримують її, як на основний (і нерідко єдиний) аргумент посилаються на вказану працю. При цьому не враховуються знахідки дзеркал в інших районах, що за кількістю значно перебільшують ольвійську колекцію, а своїм існуванням, по-перше, усувають диспропорцію в дослідженні античних і скіфських пам'яток, яка існувала до революції, коли було висловлено думку про саме ольвійське походження дзеркал з фігурками тварин, а по-друге, спростовують припущення Б. В. Фармаковського. В той же час продовжують вимальовуватись схеми поширення дзеркал, серед яких лишається Ольвія як єдиний розвинений металообробний центр, де тільки і могли виготовляти вишезгадані вироби.

Т. М. Кніпович, аналізуючи поховальний інвентар з одного поховання ольвійського некрополя, віднесла дзеркало із стилізованою голівкою барана на боковій ручці до «металевих виробів скіфського типу, які в значній кількості виготовлялись в Ольвії в VI ст. до н. е. і частково використовувались ольвіополітами, частково ж вивозились у Скіфію⁵». При цьому автор не наводить жодних доказів своєму твердженню, крім посилання на відому працю Б. В. Фармаковського.

На думку Б. М. Гракова, скіфський звіриний стиль на дзеркалах не випадковий, тому що виготовлення речей у цьому стилі в Ольвії — явище звичайне. А відсутність таких дзеркал в похованнях некрополів інших міст Північного Причорномор'я, також як і Б. В. Фармаковському, дала можливість Б. М. Гракову категорично твердити, що вони є продукцією металообробних майстерень саме Ольвії⁶.

Б. Ф. Гайдукевич і С. І. Капошина, досліджуючи скіфські елементи в культурі античних міст Північного Причорномор'я, без всяких припущень і аргументів вважають, що вже в VI ст. н. е. в Ольвії було широко розвинуте виробництво металевих виробів, в тому числі були майстерні, де виготовлялись художні вироби, побутові речі та зброя. Підтверджується це, на думку авторів, знахідками уламків речей та ливарних форм. І, знову ж таки, з посиланням на працю Б. Ф. Фармаковського, без інших аргументів, вказується на виробництво дзеркал в Ольвії⁷.

З розвинутим бронзоліварним ремеслом Ольвії в VI ст. до н. е. пов'язує виробництво дзеркал, виконаних у звіриному стилі, О. О. Прушевська. Вона вбачає в них поєднання поширеної у Скіфії форми дзеркал без бокової ручки та рукоятей скіфських кинджалів і ножів, що являє собою розвиток негрецьких елементів під впливом грецького середовища⁸.

Після виходу праць Б. М. Гракова і О. О. Прушевської С. І. Капошина вважала, що цими авторами встановлено походження відомої групи дзеркал, бокові ручки яких прикрашені зображеннями тварин, із Ольвії⁹.

М. М. Бондар при вивченні торговельних відносин Ольвії із Скіфією також вважав достатнім аргументом для доведення ольвійського походження дзеркал із фігурками тварин лише посилання на працю Б. В. Фармаковського¹⁰. На таких же позиціях стояв В. Д. Блаватський, який, описуючи пам'ятки античного мистецтва у Північному Причорномор'ї, відносно дзеркал з фігурками тварин на бокових ручках, без всякого вступу пише, що «є вагомим підставою вважати всі ці дзеркала ольвійськими»¹¹, але жодного аргументу на користь цієї фрази не навів.

Продукцією ольвійських майстерень вважала ці дзеркала і А. І. Фурманська, яка досліджувала бронзоліварне ремесло Ольвії. На її думку, Ольвія була дуже розвинутим ремісничим центром, продукція якого була поширена на великих просторах Євразії від Подніпров'я до Семиграддя, Поволжя, Північного Кавказу, а основний аргумент таких висновків — знахідки дзеркал із фігурками тварин і хрестоподібних блях, ольвійське походження яких підтверджується працею Б. В. Фармаковського¹².

Дослідження, в яких висловлювались сумніви щодо ольвійського походження описаних дзеркал, зустрічали однозначне заперечення. Проти

В. М. Скуднової, яка висловила за скіфське походження дзеркал, виконаних у звіриному стилі, виступила Н. Л. Членова. Досліджуючи торговельні шляхи Геродота, вона, як і Б. М. Граков, картографувала знахідки дзеркал і хрестоподібних блях і, захищаючи ольвійське походження дзеркал, назвала точку зору В. М. Скуднової непереконливою, але при цьому не протиставила достатньо вагомих доказів, крім вже відомих праць прихильників ольвійського походження дзеркал із фігурками тварин, які в свою чергу доводять ольвійське походження дзеркал посиланням на працю Б. В. Фармаковського¹³.

Скіфське походження дзеркал, виконаних у звіриному стилі, заперечує М. В. Скржинська¹⁴. Автор пише, що «у другій половині VI ст. до н. е. ольвійські майстри почали виробництво різноманітних форм дзеркал, які користувались підвищеним попитом як на внутрішньому ринку, так і на зовнішньому». На її думку, ці дзеркала разом із привізними грецькими витіснили із вжитку скіфські дзеркала із центральною ручкою. Думка ця подається цілком апіорно, без будь-яких аргументів або посилань на літературу чи археологічні знахідки. Далі М. М. Скржинська виділяє тип дзеркал із припаяною ручкою, прикрашеною зображеннями тварин, і знову ж таки без доказів пише, що виготовлялись вони оригінальним способом, який використовувався лише в Ольвії. Мабуть, доказом такого твердження слід вважати посилання на працю Р. В. Цмідт (1935 р.), де автор пише, що у VI ст. до н. е. грецькі майстри вже володіли технікою паяння і лиття за восковою моделлю. А складність і оригінальність техніки виготовлення дзеркал може свідчити, на думку М. В. Скржинської, про використання її лише в одному центрі. При цьому не зрозуміло, на підставі яких даних М. В. Скржинська пише, що бокова ручка на дзеркалах припаяна, а не відлита разом з диском.

Отже, за описаними дзеркалами твердо закріпилась назва «ольвійські» і для більшості дослідників це точно встановлений факт, хоча, як видно з аналізу ряду робіт, аргументована ця точка зору досить слабо.

Думка про скіфське походження дзеркал, виконаних у звіриному стилі, вперше була висловлена О. О. Бобринським в той час, коли ще недостатньо були досліджені пам'ятки лісостепової Скіфії, Поволжя, Північного Кавказу та Угорщини. Він стверджував, що звичай користуватись дзеркалами був запозичений скіфами у елінів, як і сама форма дзеркал з боковими ручками, але дзеркала з фігурками тварин перетворились на предмети, що стали типовою особливістю Скіфії¹⁵.

Лише у 1962 році В. М. Скуднова знову підняла питання про неможливість виробництва дзеркал в Ольвії. Вона пише, що немає жодних підстав вважати ольвійських майстрів авторами цієї групи виробів, а знахідки дзеркал в Угорщині частіші, ніж у Північному Причорномор'ї, дають серйозні підстави вважати, що пріоритет у виробництві і поширенні цих предметів належить, мабуть, Карпатському басейну¹⁶.

Останнім часом неможливість виготовлення дзеркал в Ольвії відзначалась в багатьох працях, реферативний або тезовий характер яких не дозволяв у достатній мірі аргументувати цю точку зору¹⁷.

Т. Б. Барцева, за спектральним аналізом кількох дзеркал, вважає можливим їх виробництво в західних, можливо, фракійських центрах. Відмінності у складі металу дзеркал із посульських і кубанських курганів, на її думку, не виключають можливості виготовлення останніх в кількох, досить віддалених один від одного центрів¹⁸.

Для розв'язання питання про походження дзеркал з елементами звіриного стилю в Ольвії або будь-якому іншому центрі слід зупинитись на рівні обробки кольорових металів в Північному Причорномор'ї і Подніпров'ї в архаїчну добу.

Як відомо, ще в епоху пізньої бронзи на цій території існувало три великих металообробних осередки, тісно пов'язаних з Балкано-Карпатською гірничометалургійною областю. Однак на початку I ст. до н. е. на Балканах з невідомих причин припинилось видобування міді, що зумовило припинення діяльності північнопричорноморських ливарників¹⁹. Грецька колонізація стала вирішальним фактором у відновленні обробки мідно-бронзових сплавів на північному узбережжі Чорного моря. Однак про колишній рівень виробниц-

тва годі й говорити. І немає підстав виділяти на перше місце бронзолivarне ремесло у системі виробництв перших грецьких апойкі. На Березанському поселенні металообробне ремесло підтверджується знахідками шлаків та ливарних форм, про що В. В. Лапін пише: «Оскільки в ливарних формах відливались переважно дрібні речі, зокрема прикраси, вони не можуть бути надійним показником ролі металообробного ремесла в економіці поселення»²⁰. Крім того, якщо на цей час на о. Березань відомо кілька майстерень по обробці заліза, то обробка міді та її сплавів тут зафіксована лише у вигляді фрагментів, що спорадично зустрічались і надійно не пов'язані з будь-яким конкретним комплексом.

На Ягорлицькому поселенні, про ремісничу спеціалізацію якого написано достатньо, ливарних форм не відомо, але за знахідками напівфабрикатів та готових виробів можна визначити асортимент товарів, які виходили з майстерень ягорлицьких ливарників. Це головним чином вістря стріл та дрібні прикраси: шпильки, сережки, підвіски та ін. При такому об'ємі виробництва сумнівно говорити про те, що березанські та ягорлицькі ливарники створили передумови для інтенсивного розвитку бронзолivarного ремесла Ольвії. Та чи був цей розвиток дійсно інтенсивним?

З розкопок Ольвії відомо, що у центрі міста в VI ст. до н. е. працювали, принаймні, три металообробні майстерні, володарі яких обробляли залізо і сплави на мідній основі, а подекуди і дорогоцінні метали. Для економіки міста, звичайно ж, більш важливим була обробка заліза²¹. Ливарних форм цього часу в Ольвії відомо мало і всі вони призначені, знову ж таки, для виробництва дрібних прикрас або вістер стріл. Пізніше кількість ливарних форм збільшується і найбільше їх відомо в еліністичний час²². За 30 років, що минули з часу першого опублікування ливарних форм Ольвії, колекція цих виробів значно збільшилась, але пропорціональне співвідношення кількості форм, що характеризують ремесло в різні періоди історії міста, залишається постійним. Про високий рівень ливарного ремесла Ольвії якоюсь мірою свідчать литі монети — дельфіни та аси, проте про серійне виробництво більш масивних речей говорити нема підстав. Крім того, монети, мабуть, відливались в майстернях, що належали державі, і до власного ремісничого виробництва їх відносити не можна.

У північних лісостепових районах обробка міді в той час, коли в степу був розквіт цього ремесла, знаходилася на більш низькому рівні, але цей регіон не зазнав відомого занепаду на рубежі II – I тис. до н. е., бо колише залежав від східних родовищ міді та Північного Кавказу. В той час, коли грецькі переселенці почали відроджувати металообробку на узбережжі Чорного моря, в лісостепу було досить сильно розвинене бронзолivarне виробництво, для якого характерним є використання складних ливарних технологій, в тому числі і лиття за високою моделлю. Так, на суботівському городищі чорноліської культури, яка стала місцевою основою землеробських племен, що жили на цій території у скіфський час, було виявлено понад 200 уламків глиняних ливарних форм для виробництва знарядь праці і досить масивних прикрас (браслетів з рельєфними візерунками), які виготовлялись з розбиванням воскової моделі²³.

Цікаві результати одержані при дослідженні Бельського городища, систематичні розкопки якого вивели цю пам'ятку на провідне місце серед скіфських ремісничих центрів. При дослідженні лише однієї майстерні VI – V ст. до н. е. було виявлено 87 уламків ливарних форм і серед них фрагмент матриці для відливки масивних умбонів у вигляді лежачого оленя²⁴. З інших розкопок Бельського городища, крім численних уламків ливарних форм, трапились інші інструменти майстрів-металургів: лучкове свердло, долото, зубило, терпуг із залишками міді у насічці, різці різноманітних форм²⁵.

В Ольвії за весь час досліджень до 1951 р. було знайдено 68 ливарних форм переважно для виготовлення дрібних прикрас та вістер стріл. За наступні 5 років колекція ольвійських форм збільшилась лише на 5 виробів²⁶. Не відомі в Ольвії знахідки інших інструментів, що мають відношення до бронзолivarного ремесла. Тому не зрозуміло, які археологічні знахідки має на увазі М. В. Скржинська, що, на її думку, свідчать про виробництво

тільки в Ольвії у архаїчний час дзеркал, як вже поширених типів, так і власного виробництва²⁷. Із наведених даних бачимо, що є значно більше підстав припускати походження дзеркал з фігурками тварин із скіфських майстерень.

Тепер звернемося до аналітичних даних. Насамперед, зупинимось на хіміко-металургійних характеристиках мідних та бронзових виробів Ольвії архаїчного часу. Нечисленні предмети домашнього вжитку та прикраси цього часу відливались переважно із олов'яної та олов'яно-свинцевої бронзи з невеликими концентраціями легуючих домішок — до 10 %. Для відливки дельфінів, крім названих груп металу, використовувались сплави із штучними домішками сурми²⁸. Про походження мідної сировини важко говорити що-небудь конкретне. Особливе рафінування металу, перемішування металевого лому — все це в значній мірі нівелювало показники мікродомішок і не дає можливості виділяти хімічні групи металу і шукати аналогії серед відомих груп, що характеризують певні родовища.

Згідно з аналізом, опублікованим Т. Б. Барцевою, дзеркала із Посулля виготовлені із олов'яно-свинцевої бронзи. Власне мідь виявила схожість з сировиною західного типу, можливо Балкано-Карпатського походження. Є деяка схожість між металом цих дзеркал і дзеркал «грецького» типу. Зокрема, за рецептурними показниками виявили схожість з дзеркалами, виконаними у звіриному стилі, дзеркала з кургану біля с. Басівка та Волківцецького могильника²⁹. Грецькими вони названі умовно, через деякі елементи античного образотворчого мистецтва в оформленні ручок. В той же час істотно відрізняються за складом металу від посульських — дзеркала з Прикубання, які виготовлялись із східної сировини, що походить, можливо, з Південно-Уральських родовищ. А дзеркала з Цемдолини за складом металу схожі з дзеркалами-дисками з центральною ручкою. Це може свідчити про виробництво дзеркал з фігурками тварин в кількох центрах³⁰, майстри яких користувались сировиною різних, а в даному випадку західних і східних джерел. Для Ольвії використання міді східних родовищ не є характерним. Лише згодом можна говорити і про використання ольвійськими майстрами сировини західного типу. Зокрема, лише монети-стрілки та заздалегідь античні вироби (високохудожній посуд) виготовлялись з міді західних родовищ. Для лівобережної Скіфії архаїчного часу частка східної сировини становить 24 %, а західної — 22 %³¹. Таким чином, і аналітичні дані не дають підстав говорити про ольвійське походження дзеркал з фігурками тварин.

Досить цікавим є питання про генезис у Північному Причорномор'ї дзеркал в цілому і з боковою ручкою зокрема. Як вже відзначалось, Б. В. Фармаковський назвав цю форму чисто грецькою, а О. О. Бобринський твердив, що не тільки сама форма, але й звичай ними користуватись був запозичений скіфами у греків. Досить часто це положення використовується дослідниками і в сучасних працях. Проте знахідки дзеркал з центральною ручкою і бортиком по краю диска, що вважаються більш давніми, ніж дзеркала з боковою ручкою і чие східне походження є безсумнівним, переконливо свідчать про існування у скіфів звичая користуватись дзеркалами задовго до контактів з грецькими колоністами. Останні відкриття у Середній Азії, зокрема у Бактрії і Семиріччі, дають підстави стверджувати, що і дзеркала з боковою ручкою були знайомі східним кочівникам задовго до початку їх міграції у Північне Причорномор'я. Так, у Семиріччі дзеркала з боковою ручкою були відомі ще наприкінці II ст. до н. е., і варте особливої уваги те, що у Сукулукському скарбі цього часу і на цій території зафіксовано спільну знахідку дзеркал з боковою і центральною ручкою, а на поселеннях чустської культури і у Дальверзіні відзначено знахідки ливарних форм для їх виготовлення³². Тому не випадкова, мабуть, знахідка дзеркала у Захарейковій могилі, яке являє собою диск з невеличким бортиком по краю і петлеподібною ручкою всередині. Але ручка відламалась ще в давнину і тому край бортика був трохи спляаний і в цьому місці двома заклепками була прикріплена залізна плеската ручка³³. На території Бактрії наприкінці бронзового віку були поширені бронзові дзеркальця з боковою ручкою, яка відливалась окремо, а потім припаювалась до диску. Як правило, ці ручки були оформлені у вигляді стилізованих жіночих

фігурок³⁴. В цілому ж в епоху пізньої бронзи дзеркала з боковою ручкою були поширені на території Ірану, Месопотамії, Палестини, Індії, Китаю³⁵. На жаль, у нас немає даних, які б дозволили простежити дальший розвиток дзеркал, проте, як здається, є всі підстави говорити про Схід як про один з шляхів проникнення дзеркал з боковою ручкою у Північне Причорномор'я.

У грецькій метрополії, за вазовим живописом, дзеркала відомі у крито-мікенську епоху, однак до пізньоархаїчного часу ці вироби не можна назвати частими знахідками. М. В. Скржинська відзначає повну відсутність їх зображень на керамічному матеріалі архаїчного часу, а перші згадки про ці предмети в літературній традиції відносяться до V ст. до н. е.³⁶ Отже, якщо дзеркала побутували в Греції у архаїчний час (а свідчень про це майже немає), то немає жодних підстав називати їх важливою статтею експорту у Північне Причорномор'я, як у тільки що засновані колонії, так і у Скіфію. При аналізі античного імпорту в Північне Причорномор'я виявляється, що основна маса виробів з металу, представлених в основному прикрасами і посудом, відноситься до V ст. до н. е. До VI ст. до н. е. В. К. Мальмбергом віднесено лише високохудожню ручку кратера, що походить із курганів біля с. Мартоноша у правобережному Лісостепу³⁷. Інші металеві речі, за висновками прихильників ольвійського походження дзеркал, представлені лише цими виробами, які, згідно з існуючою думкою, або були виготовлені в Ольвії, або через Ольвію потрапили у Скіфію та в більш віддалені райони з метрополії. Навіть дзеркала із зображеннями тварин, які лише умовно можна пов'язувати з традиційними типами цих виробів, як правило, виводять з ольвійських майстерень. Одне таке дзеркало з кургану 447 Старшої Журівської групи, що в басейні р. Тясмин, має вигляд бронзового плескатого диска з боковою залізною ручкою, прикрашеною на кінцях двома бронзовими платівками із зображенням на одній лежачого оленя, а на другій — хижака родини котячих. В. А. Іллінська, враховуючи елементи звіриного стилю, проводить паралель з ольвійськими виробами і здогадно виводить цей виріб із ольвійських майстерень³⁸, хоча оригінальність виконання зображень тварин, особливо котячого хижака на нижній платівці, не знаходить собі аналогій серед античних старожитностей.

Цікаве також дзеркало з Мінгечаурського могильника, що в Азербайджані. На кінці бокової ручки зображено коня. Дж. А. Халімова вважає, що ця знахідка скіфського походження. А для М. В. Скржинської це дзеркало — лише невдала спроба наслідування ольвійських дзеркал⁴⁰, хоча зображення з таким ступенем стилізації і такою самобутністю аж ніяк не характерне для виробів ольвійських тореєтів і, більше того, зображення коня не є характерним для Північного Причорномор'я і Подніпров'я в архаїчний час.

Отже, підведемо деякі підсумки. Немає жодних підстав стверджувати, що дзеркала з боковими ручками, оформленими у звіриному стилі, виготовлялись лише в Ольвії. Звичай користуватись дзеркалами, в тому числі і з боковою ручкою, існував у скіфів задовго до перших контактів з грецькими колоністами. Є вагомі підстави припускати можливість принесення цього звичаю, як і самих дзеркал з боковими ручками, з Азії. За рівнем розвитку бронзолivarного ремесла лісостепові скіфські пам'ятки стояли набагато вище, ніж ольвійські металообробні майстерні, і більш ймовірно, що виготовлялись дзеркала, оформлені у звіриному стилі, саме в скіфських майстернях, насамперед майстрами Бельського городища. Щоправда, прямих доказів (ливарних форм, ливарного браку, напівфабрикатів) виготовлення дзеркал у скіфських майстернях немає. Більше того, враховуючи типологічну різноманітність дзеркал і хіміко-металургійну неоднорідність металу, з якого вони виготовлялись, можна говорити і про різні етапи побутування окремих типів цих виробів. Але на сучасному етапі дослідження можна бути певним, що саме скіфські кочівники відігравали вирішальну роль у поширенні дзеркал у різних регіонах Європи. Остаточне ж вирішення поставленої проблеми можливе при визначенні хронології, етнічної належності поховань, де такі дзеркала були знайдені, а також при ретельному дослідженні всіх типологічних ознак описаних дзеркал.

Примітки

¹ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Уралом і Поволжям у архаїчну епоху // Археологія.— 1947.— Т. 1.— С. 28.

² Бондарь Н. Н. Торговые сношения Ольвии со Скифией // СА.— 1955.— Вып. XXIII.— С. 65.

³ Прушевская Е. О. Художественная обработка металлов// АГСП.— М.-Л., 1955.— С. 329.

⁴ Фармаковский Б. В. Архаический период в России// МАР.— Пб., 1914.— С. 27, 28.

⁵ Книпович Т. Н. Некрополь на территории Ольвии// КСИИМК.— 1941.— Вып. X.— С. 114.

⁶ Граков Б. М. Чи мала Ольвія торговельні зносини з Уралом і Поволжям...— С. 28, 29.

⁷ Гайдукевич Б. Ф., Капошина С. И. К вопросу о местных элементах в культуре античных городов Северного Причерноморья// СА.— 1951.— Вып. XV.— С. 169, 171.

⁸ Прушевская Е. О. Художественная обработка металлов...— С. 330.

⁹ Капошина С. И. О скифских элементах в культуре Ольвии// МИА.— 1956.— № 50.— С. 180.

¹⁰ Бондарь Н. Н. Торговые сношения Ольвии со Скифией.— С. 58 – 81.

¹¹ Блаватский В. Д. Искусство Северного Причерноморья античной эпохи.— М., 1947.— С. 54.

¹² Фурманская А. И. К вопросу о литейном ремесле Ольвии/ КСИА АН УССР.— 1953.— Вып. 2.— С. 52.

¹³ Членова Л. Н. Предыстория торгового пути Геродота// СА.— 1983.— № 1.— С. 51.

¹⁴ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани// Античная культура Северного Причерноморья.— К., 1984.— С. 106, 111, 116, 121.

¹⁵ Бобринский А. А. Раскопки и случайные находки близ местечка Смела.— Пб., 1901.— Т. III.— С. 68.

¹⁶ Скуднова В. М. Скифские зеркала из архаического некрополя Ольвии/ ТГЭ.— Л., 1962.— Т. VII.— С. 24.

¹⁷ Ольговский С. Я. Об античной и скифской металлообработке в Северном Причерноморье// АИУ 1978 – 1979 гг.— Днепропетровск, 1980.— С. 123; Ольговский С. Я. Основные этапы развития цветной металлообработки в Нижнем Побужье// Актуальные проблемы археологических исследований в УССР.— К., 1981.— С. 75; Ольговский С. Я. Цветная металлообработка в греческих городах Северного Причерноморья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— М., 1982.— С. 16; Ольговский С. Я. Становления кольчужной металлообработки в Ольвии VI – V ст. до н. е.// Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції.— Кам'янець-Подільський, 1985.— С. 28; Ольговский С. Я. Обработка цветных металлов в Нижнем Побужье// Проблемы исследования Ольвии.— Парутино, 1985.— С. 59.

¹⁸ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени.— М., 1981.— С. 68, 72.

¹⁹ Черных Е. Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— С. 197, 198.

²⁰ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 137.

²¹ Славін Л. М. Ольвійські квартали центральної частини верхнього міста// АП УРСР.— 1962.— Т. XI.— С. 10, 11.

²² Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії// АП УРСР.— 1957.— Т. VII.— С. 40, 60.

²³ Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье.— К., 1961.— С. 109.

²⁴ Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования семантики образов звериного стиля// Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.— М., 1976.— С. 195, 196, рис. 1.

²⁵ Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища// Скифские древности.— К., 1973.— С. 102, 103, рис. 9, 4, 30.

²⁶ Фурманська А. І. Ливарні форми з розкопок Ольвії.— С. 40, прим. 1.

²⁷ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани.— С. 121.

²⁸ Ольговский С. Я. Цветная металлообработка в греческих городах Северо-Западного Причерноморья.— С. 16.

²⁹ Барцева Т. Б. Цветная металлообработка скифского времени.— С. 68.

³⁰ Там же.— С. 72.

³¹ Там же.— С. 23.

³² Кузьмина Е. Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии// САИ.— 1966.— В 4 – 9.— С. 68, 69.

³³ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусово // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 60., рис. 36, 3.

³⁴ Сарияниди В. И. Зеркала древней Бактрии // СА. — 1981. — № 1. — С. 288.

³⁵ Кузьмина Е. Е. Металлические изделия энеолита... — С. 68, 69.

³⁶ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани. — С. 106, 107.

³⁷ Онайко Н. А. Античный импорт в Нижнем Побужье и Поднепровье VII – V вв. до н. э. // САИ. — 1966. — Вып. Д1 – 27. — С. 29.

³⁸ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — С. 26, табл. XII, 20.

³⁹ Халилов Дж. А. Археологические находки «скифского» облика и вопрос о «скифском» царстве на территории Азербайджана // ПСА. — М., 1971. — С. 186, рис. 3.

⁴⁰ Скржинская М. В. Зеркала архаического периода из Ольвии и Березани. — С. 120.

С. Я. Ольговский

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ЗЕРКАЛ «ОЛЬВИЙСКОГО» ТИПА

В статье на основании анализа ряда работ доказывается несостоятельность утверждений о том, что бронзовые зеркала с боковыми ручками, оформленные с элементами звериного стиля, производились в бронзолитейных мастерских Ольвии. Археологические находки свидетельствуют о более развитом литейном ремесле в скифских центрах, что дает основание предполагать возможность изготовления этих зеркал в лесостепной Скифии. Типологическая неоднородность, а также различия в химико-металлургических характеристиках металла, из которого отливались зеркала, позволяют говорить о различных хронологических периодах бытования различных типов зеркал и возможности их производства в нескольких центрах. Окончательное решение поставленной проблемы возможно при тщательном изучении хронологии, типологии зеркал и этнической принадлежности погребений, в которых обнаружены зеркала.

S. Ya. Olgovskiy

THE ORIGIN OF «OLVIA-TYPE» MIRRORS

Supported by the analysis of a series of scientific writings, the article furnishes proofs refuting statements that bronze mirrors with lateral handle position decorated with animal-style ornament were manufactured in Olvia bronze casting workshops. Archaeologic evidence testifies to more developed casting handicraft industry in Scythian centres giving good reasons to admit the possibility of mirrors manufacturing in the forest-steppe Scythia. Typological heterogeneity, as well as different chemical and metallurgical characteristics of metal used for mirrors casting testify to the fact that different types of mirrors belonged to different chronological periods and could be manufactured in several centres. The raised problem can ultimately be settled only by careful study of chronology and typology of the mirrors, as well as ethnic origin of burials where these mirrors were discovered.

Одержано 05.12.85